

PROZALÍQ SHÍGARMALARDÍ ÚYRENIW ASPEKTLERI

Dauletmuratova Xurziya Elubaevna

Nókis mámleketlik pedagogikalıq institut

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20136761>

Annotaciya. Bul maqalada proza túsiniğiniń teoriyalıq tiykarları, onıń tiykarǵı belgileri hám lingvistikalıq qásiyetleri qarap shıǵıladı. Prozanıń poeziyadan parıqlı túrde bayanlawshılıq, sebep-aqıbet baylanısı, waqıt izbe-izligi, obrazlılıq hám kóp qatlamlı sóylew sisteması menen sıpatlanatúǵını kórsetiledi. Sonday-aq, Ernest Hemingway, John Cheever, Joseph Brodsky, V.V. Vinogradov hám M.M. Baxtin sıyaqlı ilimpazlar hám jazıwshılardıń proza haqqındaǵı ilimiy-teoriyalıq pikirleri analizlenedi. Maqalada lingvostilistikalıq analizdiń imkaniyatları hám shekleniwleri kórsetilip, lingvoproza baǵdarınıń áhmiyeti tiykarlanadı. Lingvoproza analizi prozalıq tekstti til biliminiń óz aldına obyektı sıpatında úyrenetuǵını, onda leksika, sintaksis, kompoziciya, avtor sózi, bayanlawshı sózi hám personajlar sózi kompleksli túrde tallanatuǵını haqqında pikirler bayan etiledi. Izertlew nátiyjesinde prozanıń quramalı til sisteması ekenligi hám onı lingvoproza aspektinde úyreniwdiń kórkem tekstti tereń túsiniw ushın zárúr ekenligi anıqlanadı.

Gilt sózler: Proza, kórkem tekst, lingvoproza, bayanlaw, avtor sózi, personajlar sózi, stil, kompoziciya, narratologiya, lingvoprozalıq analiz.

Proza kórkem ádebiyattıń eń keń tarqalǵan hám quramalı túrleriniń biri bolıp, ol adamzat turmısınıń sociallıq, psixologiyalıq hám mádeniy táreplerin tereń hám kóp qırlı etip súwretlewge ılayıqlı janr esaplanadı. Poeziyadan parıqlı túrde proza ritmge qatań baǵınbaydı, al bayanlaw, táriyplew, talqılaw hám dialog arqalı haqıyqatlıqtı ashıp beriwge baǵdarlanadı. Sol sebepli proza tek estetik kórkemlikti ǵana emes, al insan oyı, sezimi, jámiyetlik qarım-qatnaslar hám tariyxıy dáwir sanasınıń aynası sıpatında da xızmet etedi.

Jáhán filologiyasında prozalıq shıǵarmalardı úyreniwge ayrıqsha itibar qaratılıp kelmekte. Ernest Heminguey, John Cheever, Iosif Brodskiy, V.V. Vinogradov, M.M. Baxtin sıyaqlı alımlar hám jazıwshılar prozanıń til qurılısı, stilistikası, dialoglıq qásiyetleri hám sociallıq tábiyatı haqqında qımbatlı ilimiy pikirler bildirgen. Ásirese, V.V. Vinogradov kórkem prozanı "sóz formalarınıń kórkem sisteması" dep bahalap, onda avtor sózi, bayanlawshı sózi hám personajlar sóziniń óz-ara baylanısı tiykarǵı komponentler ekenligin kórsetedi. M.M. Baxtin bolsa prozanı dialoglıq tábiyatqa iye kórkem óner túri sıpatında qarap, onda hár qıylı dawıslar hám kózqaraslardıń bir-biri menen qarım-qatnasqa kirisiwin tiykarǵı ózgeshelik dep esaplaydı.

Házirgi til biliminde lingvostilistikalıq, tekstolingvistikalıq, pragmatikalıq, kognitivlik hám narratologiyalıq analiz usılları prozalıq tekstlerdi úyreniwde keń qollanılmaqta. Biraq proza quramalı til sisteması bolǵanlıqtan, onı tek ulıwma stilistika sheńberinde ǵana analizlew jetkiliksiz bolıp qalmaqta. Sol sebepli lingvoproza baǵdarı prozalıq tekstti óz aldına til biliminiń obyektı sıpatında úyreniwdi maqset etedi. Lingvoprozalıq analiz prozanıń til birliklerin, kompoziciyasın, sóylew qatlamların, obrazlılıq sistemasın hám individual avtor stilin kompleksli túrde tallawǵa múmkinshilik beredi.

Demek, proza adamzat sanası menen jámiyetlik shınlıqtı kórkem túrde bayanlawshı quramalı sistema bolıp, onı lingvoprozalıq baǵdarda izertlew kórkem teksttiń mazmunın, stilistikalıq qásiyetlerin hám avtor dóretiwshiliginiń ózgesheligin tereńirek túsiniwge jol ashadı.

Bir qancha ilimpazlar izerlewlerine góre Proza – poeziyağa salıstırğanda ritm tiykarında shólkemlestirilmegen, tiykarınan, bayanlawğa, táriyiplewge hám talqılawğa tiykarlanğan kórkem sóz óneriniń bir túri. Prozada haqıyqatlıq keńnen súwretlenip, ol sebep-waqıt baylanısı, psixologiyalıq motivaciya hám sociallıq kontekstke baǵdarlanğan. Ernest Hemingueydiń tili menen aytqanda, «Proza – bul interyer bezewi emes, al arxitektura».¹

Proza – (latin tilinen, prosa oratio – *tuwra, erkin pikir bildiriw* degen mániste) ádebiyattıń turmıs haqıyqatlıǵın obrazlar arqalı kórkem qara sóz túrinde súwretleytuǵın janrı. Ol ádebiyattıń basqa janrlarınan óziniń bir neshe formalıq hám stillik ózgeshelikleri jaǵınan aytarlıqtay pariq qıladı... Kórkem prozağa roman, povel, gúrriń, ocherk hám t.b. kiredi.²

Prozanıń tiykarǵı belgileri tómendegilerden ibarat: bayanlawshılıq – bayanlawshınıń, waqıyalardıń izbe-izliginiń, fabula hám syujettiń bar ekenligi; waqıt aralıǵı – hárekettiń waqıt boylap rawajlanıwı; sebep-nátiyje baylanısları – waqıyalardıń logikası hám personajlardıń háreketleri; obrazlardı tipiklestiriw – sociallıq hám tariyxıy xarakterlerdi sáwlelendiriw; sóylewdiń kóp qatlamlılıǵı – avtor sóziniń, personajlar sóziniń, ishki monologtıń óz ara tásiiri.

Lingvostilistika kózqarasınan, kórkem proza – bul tildiń tek ǵana kommunikativlik emes, al estetikalıq funkciyanı da atqaratuǵın quramalı sóz (sóylew) strukturası bolıp tabıladı.

Prozalıq shıǵarmalar tili boyınsha dúnya júzi boyınsha kóplegen filolog ilimpazlar tárepinen izertlew jumısları júrgizilgen. Tek ǵana tilshi, ádebiyatshı ilimpazlar emes, al jazıwshılar da ózleriniń miynetlerinde, hár qıylı aspektlerde úyreniw boyınsha pikirlerin hám ózgeshe kózqarasların bayan etken. Biz mine solardıń ayırımların keltirip ótemiz:

Belgili amerikalı prozaik jazıwshı Jon Chiver (John Cheever) proza haqqında: «Jaqsı prozanıń beti – jawınıń shawqımı hám urıstıń shawqımı esitiletuǵın jer».³ Bul pikir haqıyqıy prozalıq teksttiń bir waqıttıń ózinde insan ómiriniń tınısh, jasırın (intim) táshwishlerin hám keń kólemlı dramalıq waqıyalardı jetkeriwge uqıplı ekenligin kórsetedi. Bunda «Jawınıń shawqımı» tınıshlıq, kúndelikli turmıs, insannıń ishki táshwishleri, turmıstıń tınısh demlerin ańlatadı. Yaǵnıy, qaharmannıń oylanıw, jalǵızlıq, kútiw yamasa ishki dialoglıq jaǵdayın súwretlep keledi. «Uris shawqımı» bolsa, hám sırtqı, hám ishki keskinlik, kelispewshilik, gúres belgisi bolıp esaplanadı. Bunnan tisqari, Chiver bul pikiri menen prozanıń sintetikalıq tábiyatın da kórsetpekshi boladı. Yaǵnıy, proza kórkem dúnyanıń hár qıylı elementlerin: ses, háreket, sezim, ortalıqtı birlestiredi. «Jawınıń shawqımı» hám «urıs shawqımı» ózine tán akustikalıq kartınanı payda etedi, onıń nátiyjesinde oqıwshı tekstte bolıp atırǵan waqıyalardı esitip turǵanday boladı. Demek, proza sezimge bay bolıwı kerek, oqıwshı waqıyanı túsiniw ǵana qoymay, onı seze alıwı da kerek.

1987-jıl ádebiyat jónelisi boyınsha Nobel sıylıǵınıń laureatı Josef Brodskiy: «Proza tamırı menen sociallıq qarım-qatnasqa kirip baradı»⁴ – prozanıń janr sıpatında sóz hám sociallıq tájiriye menen tıǵız baylanıslı ekenligi haqqında pikir júritedi. Yaǵnıy, prozalıq shıǵarmalardı til hám sociallıq apektte úyreniw kerekligin ortaǵa taslaydı. Bul pikir prozanıń sociallıq xarakterge iye ekenligin kórsetedi. Írǵaq, qosıq dástúri hám ayırıqsha kórkem forma menen

¹ <https://www.brainyquote.com/topics/prose-quotes/> (maǵlıwmat alınǵan sáne: 25.02.2026)

² Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. – Нөкіс, «Билим» баспасы, 1994. – Б. 168-169.

³ Inspiring Quotes About Reading (by Famous Authors). By Jess Esa and Willow Heath / 12th September 2023 <https://booksandbao.com/inspiring-quotes-about-reading-by-famous-authors> (maǵlıwmat alınǵan sáne: 25.02.2026).

⁴ <https://www.brainyquote.com/topics/prose-quotes> (maǵlıwmat alınǵan sáne: 25.02.2026)

baylanisli bolgan poeziyadan pariqli turde proza adamlardin kundelikli soylewi tiykarında qalıplese. Ol adamlardin soylesiw procesinde bir-birine jetkizetuın gurrińler, ángimeler, turmıslıq waqiyalar haqqındaǵı gurrińlesiwlerinen payda boladı. Sonlıqtan, prozaniń tili óziniń qurılısı boyınsha qatań dúzilgen poeziyalıq tilge qaraǵanda tábiyiy soylew tiline júdá jaqın. Demek, prozaniń jámiyetlik qarım-qatnas penen baylanısı haqqındaǵı pikir onıń realistlik baǵdarın belgileydi. Proza turmıstı barlıq qarama-qarsılıqları hám qıyınshılıqları menen haqıyqatlıqta qanday bolsa, sonday etip kórsetiwge umtıladı. Sonlıqtan, prozaniń tili hám forması oqıwshı súwretlenip atırǵan álemdi real sociallıq shınlıqtıń bir bólegi sıpatında qabıl etiwı ushın túsiniikli, tábiyiy hám isenimlilikke baǵdarlanǵan.

Kórnekli rus lingvisti V.V. Vinogradov óziniń «О языке художественной прозы» (М.: Наука, 1980) kitabında stilistikaniń wazıypaları, kórkem-ádebıy shıǵarmalardıń tili, rus tili menen rus ádebıyatınıń óz ara qarım-qatnas tariyxı, ádebıyattıń kompoziciyalıq soylew kategoriyaları, tildiń sociallıq sisteması hám individual tillik dóretiwshilik, poetika hám ritorika hám t.b. máseleler sóz etilgen. V.V. Vinogradov bul jumısında: «Kórkem proza – bul sóz (soylew) formalarınıń kórkem sisteması»⁵ sıpatında qaraydı. Leksika, sintaksis, intonaciya, stilistikalıq qurallar teksttiń obrazlılıǵın hám kórkem mazmundı dóretiwde birgelikte jumıs alıp baradı. Alımnıń kórsetiwinshe, jazıwshınıń stili sóz tańlaw, gáplerdiń dúzilisi, bayanlawdıń tipleri, teksttiń kompoziciyası arqalı júzege shıǵadı.

V.V.Vinogradovtıń miynetinde, prozada kórkem sózdiń 3 túrli dárejesi bar ekenligin túsindiredi: avtor sózi; bayanlawshınıń sózi; personajlar sózi;

Mine usı dárejelerdiń óz ara tásiri shıǵarmanıń kórkemlik strukturasını payda etedi.

Avtordıń biz sóz etip atırǵan miynetinde kórkem teksttiń lingvistikalıq analizi boyınsha da tallaw usılları keltirilgen bolıp, ol shıǵarmanı tómendegishe úyreniwdi usınıs etedi: leksika, sintaksis, kompoziciya, hám sóz (soylew) túrleri.

Bul kórkem proza stilistikası boyınsha dáslepki sistemalı jantasıwlardan biri.

Demek, bul kitaptıń («О языке художественной прозы») tiykarǵı ideyası – kórkem proza quramalı til strukturasına iye bolıp, onda stil, kompoziciya hám qaharmanlardıń soylewi bir pútin sistemanı quraydı. Lingvistikalıq analiz arqalı jazıwshınıń individual stilin, shıǵarmanıń kórkemlik mazmunın túsiniw múmkin.

Proza teoriyasında M.M. Baxtin islep shıqqan «dialoglıq» koncepciyası da ayrıqsha orın iyeleydi. Onıń pikirinshe, «Proza óziniń tábiyatına qaray dialog formasında»⁶, yaǵnıy prozada hár qıylı túsinikler, kózqaraslar, soylew stilleri óz ara háreketke keledi. Sonday-aq, alım prozaǵa hár túrli dawıslardıń, kózqaraslardıń hám sana-sezimlerdiń óz ara tásir etiw maydanı sıpatında qaraǵan. Bul ózgeshelik, ásirese, jazıwshı birden-bir haqıyqatlıqtı májbúrlemey, personajlar, ideyalar hám poziciyalar arasında dialogtı shólkemlestiriwinde kórinedi.

Proza quramalı til hám oy-pikirlerdiń sisteması bolıp, ol obyektiv reallıqtı bayanlamaydı, al onı interpretaciya etedi, yaǵnıy túsindiredi, anıqlıq kirgizedi. Adamzat, jámiyet hám belgili bir dáwirdiń sanasın, psixologiyasını ashıp beriwshi kórkem sóz óneriniń bir túri. Ondaǵı hárbir dáreje (sóz, gáp, tekst) oy-pikirdi dóretiw ushın jumıs isleydi. Házirgi kúnde til biliminde bar bolǵan baǵdarlar, jónelisler prozalıq shıǵarmalardı úyreniwge jetkilikli bolsa da, biz onı óz aldına unikal qubılıs sıpatında izertlew ushın lingvoproza baǵdarı zárúr dep esaplaymız.

⁵ Виноградов В.В. О языке художественной прозы. – М.: Наука, 1980. – С. 5–12.

⁶ Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Советский писатель, 1963. – С. 71–78.

Prozalıq shıǵarmalar hár bir xalıq ádebiyatında ayrıqsha orın tutadı. Onıń ózgeshelik belgileri óz aldına analiz túrin (lingvoprozalıq analizdi) talap etpekte.

Prozalıq shıǵarmalardı úyreniwde, tiykarınan, lingvostilistikalıq, leksika-semantikalıq, diskurs, kognitivlik, pragmatikalıq, tekstolingvistikalıq hám narratologiyalıq analiz túrlerinen qollanıw usınıs etiledi. Lingvoproza bul kórsetilgen analiz túrlerin paydalanıwdı sheklemeydi. Olar lingvoprozanıń metodologiyalıq bazasın, izertlew principielerin belgilewde ayrıqsha áhmiyetke iye.

Lingvostilistikalıq analiz kórkem prozalıq tekstti kompleksli úyreniwde jetkiliksiz ekenligi áste-aqırın belgili bolmaqta. Lingvostilisikada hárqanday dóretpе (ilimiy tekstler, lirikalıq qosıqlar, publicistikalıq tekstler hám t.b.) izertlew obyektı bolıwı múmkin. Al, lingvoprozada tek ǵana prozalıq shıǵarmalar úyreniledi. Bul jaǵdayda lingvostilistika keń kólemdi iyeleydi. Degen menen, «lingvostilistikalıq analiz lingvopoetikalıq analizdiń tiykarı bolıp xızmet etetuǵınlıǵı»⁷ sıyaqlı, lingvoprozalıq analizdiń de tiykarı bolıp tabıladı.

Lingvoprozalıq analiz az sanlı til birliklerin alıp, solardı hár tárepleme analizlewdi názerde tutadı. Lingvoproza prozalıq tekstti ádebiiy janr sıpatında emes, al til biliminiń obyektı, erkin til sisteması sıpatında tallaydı.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. – Нөкис, «Билим» баспасы, 1994. – Б. 168-169.
2. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Советский писатель, 1963. – С. 71–78
3. Виноградов В.В. О языке художественной прозы. – М.: Наука, 1980. – С. 5–12.
4. Липгарт А.А. Основы линвопоэтики. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2021. – С. 110.
5. <https://www.brainyquote.com/topics/prose-quotes?> (múrát etilgen sáne: 25.02.2026)
6. Inspiring Quotes About Reading (by Famous Authors). By Jess Esa and Willow Heath / 12th September 2023 <https://booksandbao.com/inspiring-quotes-about-reading-by-famous-authors> (múrát etilgen sáne: 25.02.2026).
7. <https://www.brainyquote.com/topics/prose-quotes> (múrát etilgen sáne: 25.02.2026)

⁷ Липгарт А.А. Основы линвопоэтики. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2021. – С. 110.